

اقتدار بین المللی در دعاوی حقوقی آلودگی های زیست محیطی

عظیم سهرابی^{۱*}

پروین محمدی دینانی^۲

حسین الکجفاف^۳

سهیلا کوشا^۴

چکیده

دولت به لحاظ فعل یا ترک فعل خود در زمینه آلودگی زیست محیطی مسئولیت دارد. قواعد فقهی و حقوقی از قبیل لاضرر، تسبیب، مقررات مندرج در اسناد بین المللی از جمله ماده ۸ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۲۱ اعلامیه ریو، بند ۳ ماده ۲ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی مؤید این موضوع هستند که می بایست به افراد زیان دیده از آلودگی زیست محیطی غرامت پرداخت شود. یکی از راهکارهای مؤثر برای جبران خسارت، توسل زیان دیدگان به دادگاه های دولت متبوع خود و طرح دعاوی حقوقی علیه دولت مسئول است. به طور معمول دولت خواننده برای رهایی از پرداخت خسارت به قاعده مصونیت

۱. دانشجوی دکتری حقوق بین الملل عمومی دانشگاه پیام نور. نویسنده مسئول. sohrabiazim@gmail.com

۲. استادیار دانشگاه پیام نور pmdinani@yahoo.com

۳. دانشیار دانشگاه پیام نور alkajbaf_hosin@gmail.com

۴. استادیار دانشگاه پیام نور koshas@gmail.com

قضایی استناد می کنند. در راستای سلب مصونیت دادگاهها باید ضمن استناد به مقررات بین المللی، بالأخص ماده ۱۲ کنوانسیون مصونیت قضایی دولت و اموال آنان مبادرت به صدور رأی به نفع افراد زیان دیده نمایند.

کلیدواژه ها: آلودگی زیست محیطی، مصونیت، دعاوی حقوقی، دولت، جبران خسارت

مقدمه

در صورت بروز آلودگی زیست محیطی تأثیر آن صرفاً در کشور منشأ آلودگی نیست و برخی مواقع اقدامات یک دولت در سرزمین خود آثاری را در سرزمین کشور مجاور یا سرزمین های دورتر بجا می گذارد. همانند آنچه در فاجعه چرنوبیل شاهد آن بودیم. در عصر حاضر دولت ها با استناد به مفاهیمی مانند حاکمیت^۱، عدم مداخله در امور داخلی^۲ استناد به قاعده مصونیت قضایی از پذیرش مسئولیت و جبران خسارت وارده به افراد طرفه می روند. افراد زیان دیده از آلودگی زیست محیطی در مراجعه به دادگاه های کشور منشأ آلودگی، با مشکلاتی مواجه هستند که برخی از آنها عبارت اند از: اکراه و مقاومت دولت ها در پذیرش مسئولیت، ناکارآمدی و عدم استقلال دستگاه قضایی در برابر قوه مجریه، هزینه های سنگین مراجعه و پیگیری دعاوی حقوقی در کشور منشأ آلودگی، عدم آشنایی با قوانین و مقررات دولت مقرر دادگاه، عدم تسلط به زبان آن دولت، نگاه تبعیض آمیز به افراد بیگانه در برخی کشورها و ماهیت ویژه جرائم زیست محیطی (محمدحسین رضوانی قوام آبادی، ۲۱۴:۱۳۹۰) علاوه بر اینکه در سطح بین المللی نهادی مشابه نهاد دادستانی موجود در نظام های حقوق ملی وجود ندارد (سید قاسم زمانی، ۵۲:۱۳۸۱) تا افراد جهت دریافت غرامت در آن مراجع به طرح دعاوی حقوقی اقدام نمایند.

از آنجا که رسیدگی در مراجع قضایی بین المللی منوط به اراده طرفین و پذیرش صلاحیت توسط آنها هست. همان گونه که در مباحث آتی ذکر خواهد شد، علی رغم طرح دعوی در مراجع قضایی بین المللی، در عمل این گونه دعاوی با ایراد صلاحیتی مواجه و رد شده اند. این نوشته در پی تأیید این مطلب است که، همان گونه که دستور کار ۲۱ اعلامیه ریو از حکومت ها و قانون گذاران می خواهد، برای افرادی که از آلودگی زیست محیطی صدمه دیده اند، آئین نامه هایی پیش بینی و تمهید گردد، تا بتوانند غرامت دریافت نموده و از آنان جبران خسارت گردد.^۳ یکی از این راهکارها توسل افراد زیان دیده به دادگاه های کشور متبوع خود با طرح دعوی حقوقی در آن مراجع علیه دولت های منشأ آلودگی در دو بخش ذیل است: در بخش نخست، این مطلب که آیا دولت در زمینه محیط زیست مسئولیت دارد یا خیر؟ آیا مباحث

¹ . Sovereignty

² . non-intervention

³ . agenda 21, chapter8, Integrating environment and Development In Decision making, para.18.

مربوط به محیط زیست تغییراتی در مفاهیم و اصول مسئولیت دولت‌ها پدید آورده است یا نه؟ در بخش بعدی این موضوع که آیا دولت خوانده می‌تواند به مصونیت قضایی استناد و خواستار رد دعوی شود یا خیر؟ مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

بخش اول - مسئولیت دولت در زمینه آلودگی زیست محیطی

مبحث اول - حق بر محیط زیست سالم

نظر به اینکه مقررات حقوق بشر به سه نسل تقسیم‌بندی می‌شوند، که این امر هم از حیث تحولات صورت گرفته در مباحث حقوق بشر و هم تکالیفی که بر عهده دولت نهاده می‌شود، حائز اهمیت است. طبق این تقسیم‌بندی مباحث مربوط به محیط زیست، از جمله مصادیق نسل سوم حقوق بشر که اصطلاحاً به آن حقوق بشر همبستگی نیز اطلاق می‌شود، جا می‌گیرد.

تحقق این نوع حقوق مستلزم ایفای نقش توسط کلیه گروه‌های اجتماعی، اعم از دولت، افراد، سازمان‌های مردم‌نهاد و سازمان‌های بین‌المللی و غیره است.^۱ نقش دولت در این خصوص برجسته‌تر و شاخص است. چنانچه در سطح حقوق داخلی اگر نتوان محیط زیست را متعلق به دولت دانست حداقل این امر بدیهی می‌نماید که موظف است محیط زیست کشور خود را تا حد ممکن برای رفاه و آسایش شهروندان خویش محافظت کند به همین خاطر حق افراد بر محیط زیست سالم در شمار یکی از مصادیق حقوق بشر قرار گرفته است (سید قاسم زمانی، ۴۵:۱۳۸۱).

در برخی از موارد آلودگی محیط زیست یکی از بنیادی‌ترین (سید محمد قاری سید فاطمی، ۱۵۰:۱۳۷۹) حقوق یعنی حق حیات را به مخاطره می‌افکند (peter rowe, 1981:98) به همین جهت مورد توجه قوانین اساسی اغلب کشورها نیز قرار گرفته است. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز در خصوص محیط زیست عباراتی را به کار برده که مبین این مطلب است که، این حق فقط مختص اتباع داخلی نمی‌باشند.^۲ ماهیت خاص اثرات فرامرزی در آلودگی زیست محیطی یعنی، عدم امکان تحدید در

^۱ اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد: «در جمهوری اسلامی محافظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند وظیفه عمومی تلقی می‌گردد از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب جبران‌ناپذیر آن ملازمه پیدا کند ممنوع است.

^۲ طبق بند ۳ ماده ۲ میثاق حقوق مدنی و سیاسی هر دولت طرف میثاق متعهد می‌شود که الف) تضمین کند که برای هر شخصی که حقوق و آزادی‌های شناخته شده در این میثاق درباره او نقض شده باشد وسیله مطمئن احقاق حق و جبران مؤثر فراهم شود هر چند که نقض حقوق به وسیله اشخاص ارتکاب یافته باشد که در اجرای مشاغل

داخل مرزهای یک کشور، باعث تقویت این ایده می‌شود. در رسیدگی به دعاوی حقوقی به سبب آلودگی فرامرزی زیست محیطی باید نگاه به مقررات بین‌المللی از جمله در خصوص مصونیت قضایی دولت‌ها تغییر یابد، تا دادگاه‌های داخلی صلاحیت رسیدگی به دعاوی حقوقی افراد علیه دولت‌ها را داشته باشند.

۶۹

دو فصلنامه علمی-پژوهشی

مطالعات

قدرت نرم

عظیم سهرانی و همکاران

اقتدار بین‌المللی در دعاوی حقوقی آلودگی‌های زیست محیطی

مبحث دوم - تکلیف دولت به حفاظت از محیط زیست

دولت‌ها علاوه بر وظایف سنتی یعنی، برقراری امنیت، حفاظت از مرزها و برقراری عدالت، امروزه وظایف دیگری را هم بر عهده گرفته‌اند، که چه بسا اقدامات خود دولت و کارگزاری‌ها و سازمان‌های تابعه آن به محیط زیست آسیب برساند. طبق دیدگاهی که در دکترین سنتی رایج بود، فعل یا ترک فعل‌های متنوع دولت نمی‌تواند، اثری غیر از وظیفه جبران خسارت وارده داشته باشد. به عبارت دیگر فعل یا ترک فعل دولت موجب ایجاد مسئولیت مدنی آن می‌شود (yearbook of ilc, 1950: 186). بنابراین، از یک طرف اقدامات ترجمان‌های یک دولت از جمله نیروهای مسلح منتسب به دولت است (هدایت الله فلسفی، ۱۳۹۰: ۳۳۹)، از طرف دیگر دولت، کارگزاری‌ها و سازمان‌های تابعه آن موظف به جلوگیری از تخریب آن هستند.^۱ در ایران عمده وظایف بر عهده سازمان حفاظت از محیط زیست^۲ است. که این وظایف عبارت‌اند از: حفاظت و بهبود و بهسازی از محیط زیست و پیشگیری و ممانعت از هر نوع آلودگی و هر اقدام مخربی که موجب بر هم خوردن تعادل و تناسب محیط زیست می‌شود. همچنین کلیه امور مربوط به جانوران وحشی و آبزیان آب‌های داخلی. مقنن در سپردن حفاظت از محیط زیست به عنوان سازمانی که واجد شخصیت حقوقی مستقل است این موضوع را مد نظر داشته است. که چه بسا ترجمان‌های دولتی خود از تخریب کنندگان محیط زیست باشند. لذا دولت در موضوعات مربوط به محیط زیست هم تکالیف سلبی و هم ایجابی دارد. یعنی هم باید از تخریب آن جلوگیری کند و هم باعث بهبود و بهسازی آن شود. کوتاهی و قصور موجب ایجاد مسئولیت خواهد شد. همان‌گونه که ذکر شد، تخریب محیط زیست آثار فرامرزی دارد. یعنی نتیجه فیزیکی فعالیت یا وضعیت در قلمرو سرزمینی یا تحت کنترل

رسمی عمل کرده‌اند. ب) تضمین کند که شخصی مدعی دادخواهی و جبران، امکان این را داشته باشد که حقوق وی توسط مقامات صالحه، قضایی، اداری یا تقنینی یا هر مقام دیگری که به موجب مقررات قانونی آن کشور صلاحیت دارد مورد رسیدگی قرار بگیرد و همچنین امکانات تظلم و جبران قضایی را توسعه بدهد. ج) تضمین کند که مقامات صالح حکم صادره بر حقانیت (جبران) را به موقع اجرا بگذارد.

^۱ در جمهوری اسلامی ایران اشخاص عمومی یعنی شهرداری‌ها، سازمان جنگل‌ها و مراتع و سازمان حفاظت از محیط زیست، صلاحیت حفاظت از محیط زیست را دارند.

^۲ هر چند نسبت به اینکه سازمان محیط زیست به لحاظ اینکه وزارتخانه نیست و در برابر مجلس پاسخگو نیست ایراد شده است (رمضانی قوام‌آبادی، محمدحسین، پیشین ص ۲۲۳).

دولت که بر استفاده و بهره‌مندی از مناطق یا قلمرو تحت کنترل دولت دیگر تأثیرگذار است *Julio* (Barboza, 2011:95).

بند اول - ایجاد مفاهیم جدید در خصوص مسئولیت دولت در زمینه محیط زیست

همان‌گونه که قبلاً بیان گردید، ماهیت ویژه امور مربوط به محیط زیست یعنی دارا بودن آثار فرامرزی آلودگی ایجاب می‌کند، مفاهیم جدیدی در این حوزه توسط حقوقدانان خلق گردد، که در حوزه سستی مسئولیت بین‌المللی دولت قبلاً شاهد آن نبودیم. به عنوان مثال طبق رویکرد سستی دولت‌ها صرفاً در قبال اعمال متخلفانه بین‌المللی مسئولیت داشتند. حتی برخی از حقوقدانان بین‌المللی برخاسته از نظام حقوقی کامن‌لا^۱، مانند آقای مرکرنی^۲، عضو آمریکایی کمیسیون حقوق بین‌المللی پیشنهاد داد، که اصطلاح مسئولیت^۳ صرفاً در خصوص اعمال متخلفانه بین‌المللی و عبارت ضمان قهری^۴ که مرتبط با نتایج زیانبار احتمالی حاصل از انجام برخی از فعالیت‌های قانونی است (year book of ilc, 1969:105) استفاده شود و این تقسیم‌بندی نتایجی را در خصوص مسئولیت دولت در این حیطه بر جا گذاشته است، که عبارتند از: ۱- میزان غرامت قابل پرداخت برای ارتکاب عمل مجاز زیانبار کمتر از جبران خسارتی است که در مورد عمل خلاف و غیرقانونی به عمل می‌آید. به عبارت دیگر مسئولیت ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی متضمن جبران خسارت کامل یعنی اعاده وضع به حالت سابق به نحوی که کلیه آثار عمل غیرقانونی ذی‌ربط برطرف شود. در صورتی که در چارچوب اعمال منع نشده ضرورتی ندارد که جبران خسارت کلیه آثار زیانبار را از بین ببرد. ۲- هنگامی که خسارت وارد شده ناشی از حادثه‌ای باشد، که کشور متعهد به جلوگیری از تحقق آن بوده است، آن کشور در صورت اثبات غیرقابل احتراز بودن واقعه مذکور از مسئولیت ناشی از عمل خلاف خود معاف می‌گردد. ۳- در صورت توقف عمل زیانبار ناشی از اعمال منع نشده تداوم فعالیت اشکالی متفاوت ندارد ۴- نقش خسارت در هر دو مورد متفاوت است براساس قسمت اول طرح کمیسیون در عرصه اعمال خلاف به محض نقض تعهد و انتساب آن مسئولیت ایجاد می‌گردد اعم از آنکه خسارت وارد شده یا نشده باشد ولی احراز مسئولیت در مورد اعمال منع شده، ماهیتاً متضمن ایراد خسارت است (سید قاسم زمانی، ۱۳۸۱:۳۸).

¹. Common law

². Mrekearney

³. responsibility

⁴. liability

بند دوم - مسئولیت دولت در زمینه محیط زیست در اسناد بین‌المللی.

همان‌گونه که در قضیه تریل اسملتر^۱ دیوان داوری در حکم صادره چنین بیان داشت: که طبق اصول حقوق بین‌الملل، همان‌طور حقوق ایالات متحده، هیچ دولتی حق ندارد، از سرزمین خود به گونه‌ای استفاده یا اجازه بهره‌برداری از آن را بدهد. که با ایجاد دود، به لحاظ آثار و نتایج شدید آن به اموال و اشخاص واقع در آن سوی مرزها (Rebecca m.Brats pies-Russel A.miler,2006:50) صدمه وارد آید. با کمی تغییر عبارات این حکم در رویه قضایی بین‌المللی (*gabcikovo-nagymaros project*) *(hungary/Slovakia,1997:50)* و در اسناد حقوقی مربوطه به محیط زیست مانند اصل ۲۱ استکهلم در حقوق محیط زیست و اصل ۲ اعلامیه ریو^۲ در محیط زیست و سنگ بنای اقدامات کمیسیون حقوق بین‌المللی در زمینه تدوین و توسعه مقررات زیست محیطی گردید.^۳

بند سوم - رویه قضایی بین‌المللی

۱- پرونده مشروعیت تهدید یا استفاده از سلاح‌های بین‌المللی

در سال ۱۹۹۶ میلادی مجمع عمومی در خصوص مشروعیت تهدید یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای از دیوان بین‌المللی دادگستری درخواست نظر مشورتی نمود. دیوان چنین پاسخ داد که از آنجا که بکارگیری سلاح‌های هسته‌ای بر سلامتی انسان عمیقاً تأثیرگذار است. لذا بکارگیری آن با مقررات مصرح در زمینه حقوق بشر و حقوق بشر دوستانه بین‌المللی منطبق نبوده و مجاز بودن آن را با قطع و یقین نمی‌توان تأیید کرد. دیوان ضمن شناسایی اصل مذکور بیان داشت که، دولت‌ها متعهد هستند، فعالیت‌های آن‌ها در حیطه صلاحیت سرزمینی یا مناطق تحت کنترل نبایست به محیط زیست دولت‌های دیگر یا مناطق خارج از کنترل ملی آسیب برسانند. در واقع مؤید آنچه که در حقوق بین‌المللی محیط زیست به عنوان اصل تریل

^۱ (*trail smelter*) در پرونده کارخانه تریل که دود ناشی از آن باعث آلودگی مناطق مرزی کانادا و آمریکا شد و در نتیجه به کشاورزان آمریکایی خسارت وارد گردید و اولین پرونده در خصوص اختلافات زیست محیطی بود که طرح گردید.

^۲ اعلامیه ریو یکی از اسناد پنج‌گانه مهمی است که در دومین کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریود و ژانیرو برزیل در سال ۱۹۹۲ میلادی به تصویب رسید، این اعلامیه جنبه الزام آور ندارد. اما به موجب آن برخی اصول بنیادین حقوق محیط زیست چون پیشگیری و احتیاط شناسایی شده است.

^۳ . پیش نویس مواد راجع به استفاده غیرکشتیرانی از آب‌راه‌های بین‌المللی، جلوگیری از ضایعات خطرناک و سومین گزارش در خصوص منابع طبیعی مشترک و آب‌های زیرزمینی فرامرزی در این خصوص قابل ذکر هستند.

اسملتر شناخته می‌شود (*legality of the threat or use of nuclear weapons advisory opinion.*) (1996:105)

۲- پرونده فعالیت‌های نظامی در سرزمین کنگو

دیوان فوق‌الذکر در پرونده فعالیت‌های نظامی در سرزمین کنگو (جمهوری دموکراتیک کنگو علیه اوگاندا) بیان داشت: که قصور و کوتاهی جمهوری اوگاندا در تبعیت از تعهدات به عنوان یک نیروی اشغالگر به خاطر عدم جلوگیری از تخریب و بهره‌برداری از منابع طبیعی محرز است. همچنین طبق ماده ۳۴ قواعد لاهه ۱۹۰۷ مکلف به جبران خسارت وارده بوده که در این زمینه نیز قصور ورزیده است. بنابراین ضمن احراز غیرقانونی بودن تخریب و بهره‌برداری از منابع طبیعی، دولت اوگاندا می‌بایست، تلاش می‌نمود از وقوع چنین اعمالی ممانعت نموده و در صورت تخریب غرامت پرداخت می‌کرد.

۳- پرونده آزمایش‌های هسته‌ای

پرونده دیگر رسیدگی شده در دیوان بین‌المللی دادگستری همانا پرونده آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه بود که نیوزیلند و استرالیا علیه فرانسه طرح کردند و خواسته آنان توقف آزمایش‌های هسته‌ای در اقیانوس آرام بود. بنا به درخواست خواهان‌ها نخست دستور موقت دیوان صادر شد و با توقف آزمایش‌های هسته‌ای فرانسه، خواهان‌ها دادخواست خود را مسترد کردند، اما این سؤال مطرح گردید، آیا صدور دستور موقت به جهت حفظ حقوق خواهان‌ها در حفاظت از محیط زیست بوده یا اینکه اقدام دیوان به جهت این بوده که تداوم انجام آزمایش‌ها موجب ایراد خسارت‌های جبران‌ناپذیر به محیط زیست می‌گردید (David Jensen and Silla Halle, 2006:24) البته چندین پرونده مرتبط با موضوع محیط زیست در دیوان‌های بین‌المللی مطرح گردید که آن مراجع به لحاظ عدم احراز صلاحیت خود از رسیدگی خودداری کردند و آن دعاوی در مرحله صلاحیتی رد گردیدند.^۱

^۱ در ۲۹ آوریل ۱۹۹۹ جمهوری فدرال یوگسلاوی دادخواستی را نزد دیوان بین‌المللی دادگستری ثبت نمود و مدعی گردید که ده کشور عضو سازمان پیمان آتلانتیک شمالی ناتو با بمباران‌های هوایی که انجام داده‌اند، از جمله بمباران پالایشگاه‌های نفت و انبارهای مواد شیمیایی ملاحظات زیست محیطی که جزو حقوق بشردوستانه است، رعایت نموده‌اند. همچنین به لحاظ استفاده از سلاح‌های دارای اورانیوم ضعیف شده تعهد خود مبنی بر عدم استفاده از سلاح‌های ممنوعه مخرب محیط زیست را رعایت نکرده‌اند. که دیوان در ۲ ژوئن ۱۹۹۹ موضوع قابلیت استماع بودن دعوی را بررسی آن را نسبت به اسپانیا و ایالات متحده به لحاظ عدم پذیرش صلاحیت اجباری دیوان رد کرد چون این کشور جانشین یوگسلاوی تلقی نمی‌شد و برای عضویت مجدد در سازمان ملل متحد اقدام ننموده بود از حق طرح دعوی نیز برخوردار نبود. (Ibid.p.25).

بررسی اسناد و رویه قضایی بین المللی مؤید مسئولیت دولت در زمینه محیط زیست است. ممکن است ایراد شود که، موارد فوق الذکر صرفاً به مسئولیت یک دولت در قبال دولت دیگر بر اساس مقررات حقوق بین المللی می پردازند. افراد زیان دیده از آلودگی زیست محیطی ناشی از فعل یا ترک فعل دولت به طور مستقیم از حقوقی برخوردار نیستند، اما همان گونه که در ابتدای این نوشته قید گردید حق برخورداری از محیط زیست سالم از جمله حقوق بشر است و منتفعان واقعی حقوق بشر، افراد می باشند. مقررات حقوق بشر حامی حقوق افراد در برابر دولت ها می باشند با شناسایی منزلت فرد در حقوق بین الملل قربانیان جهت برداشتن موانع موجود در جبران خسارت فشار فزاینده ای بر دولت ها وارد کرده اند، در این خصوص بین اتباع و بیگانگان تفاوتی وجود ندارد.

واضح است ضمانت اجرا، ویژگی اصلی هر قاعده حقوقی است که در صورت عدم رعایت مستلزم مداخله دادگاه می باشد (محمدحسین رضوانی قوام آبادی، ۲۱۷:۱۳۹۰)، لذا ضمانت اجرا در زمینه قواعد حقوقی دارای اهمیت اساسی است (Kiss and Selton, 1991:162). در خصوص، مراجعه افراد به دادگاه های حقوقی در کشور متبوع خودشان چندین مسئله مطرح می گردد. آیا طبق مقررات حقوق بین المللی افراد زیان دیده می توانند در دادگاه های دولت متبوع خودشان با خواسته جبران خسارت علیه دولت خارجی منشأ آلودگی زیست محیطی، طرح دعوی نمایند؟ آیا در صورت طرح دعوی، دادگاه مرجع علیه مکلف است به آن رسیدگی و در ماهیت رأی صادر کند؟ آیا در صورت استناد دولت خوانده به قاعده مصونیت قضایی باید به آن ترتیب اثر داده شده و دعوی از لحاظ شکلی رد شود؟ با توجه به مباحث مطروحه قبلی احراز مسئولیت دولت در قبال خسارت های زیست محیطی بررسی قاعده مصونیت قضایی دولت و استثنائات آن ضرورت دارد.

بخش دوم - قاعده مصونیت قضایی دولت

مبحث اول - تحول در قاعده مصونیت قضایی دولت

پیش از ۱۹۰۰ میلادی دولت ها طبق قاعده مصونیت قضایی مطلق اقدام می کردند و آن بر دو جنبه مهم، مشخصاً حاکمیت و برابری دولت ها مبتنی است و برگرفته از قاعده لاتین که هیچ برابری بر برابر دیگر تسلط ندارد^۱، است. حاکمیت همان قدرت و اقتدار بلامنازع در درون سرزمین های یک کشور است. که مرجع قانون گذاری قوانینی را تصویب و آن ها توسط نیروهایی که قدرت اجرایی دارند تضمین و به مورد اجرا گذارده شوند و حیطه و قلمرو اجرای این اقتدار در درون مرزهای همان کشور است. ژان بُدن فرانسوی اولین فردی است که مفهوم حاکمیت را مطرح نمود. اما نخستین کسی که آن را در قالب مفاهیم

¹ . *par in parem nonhabat jurisdictionem*

حقوقی تبیین کرد قاضی عالی رتبه آمریکایی بنام مارشال بود و در پرونده *(the Schooner exchange v. mcfoddon)*^۱ به این مطلب پرداخت (Ernest k. bankas, 2005:55) برای مدت‌های مدیدی بالأخص در دادگاه‌های کشورهای تابع نظام حقوقی کامن لای رویه ایجاد و از آن تبعیت می‌شد. هر چند مداخله دولت‌ها در اقتصاد و در رأس آن‌ها کشورهای کمونیستی بعد از انقلاب بلشویکی در شوروی سابق و اعمار آن در بلوک شرق در اقتصاد سبب شد که کشورهای اروپای غربی که پیشرو آن نیز کشورهای بلژیک و ایتالیا بودند (Ian brownli, 2008:338) از مصونیت مطلق عدول و از مصونیت محدود پیروی کردند. لکن هنوز کشورهای روسیه و چین از طرفداران مصونیت مطلق هستند. (D.J.haris, 2005:308)

مبحث دوم - تعریف مصونیت

مصونیت ترجمه کلمه *Immunitate* در زبان فرانسوی و *Immunity* در زبان انگلیسی و دیگر زبان‌های لاتین این کلمه دو جزء در بر دارد. *In* پیشوند نفی و *mmūnūs* به معنای تکلیف و وظیفه خدمت و تعهد و امثال آن است که در حقوق مبین معافیت و برانت از قید مسئولیت است (محمود صوراسرافیل، ۱۳۷۹:۲۷۵). از اواسط قرن سیزده میلادی از این کلمه استفاده شده و از آن تاریخ به بعد بیانگر شرایط یک فرد معاف از پرداخت مالیات یا هر نوع تعهد یا تکلیف اطلاق می‌شود (*Dissenting opinion of judge trindade, 2012:105*). مصونیت اصولاً هنگامی مطرح می‌شود که بتوان گفت قضات کشور محل رسیدگی به دعوا حق دارند صلاحیت خود را بر اساس حقوق داخلی و همچنین حقوق بین‌المللی، آن هم بر اساس معیارهای سرزمینی و شخصی و جهانی اعمال کنند (هدایت الله فلسفی، ۱۳۹۰:۴۹۶). با وجود احراز صلاحیت توسط دادگاه‌ها چنانچه یک دولت مستحق برخورداری از مصونیت باشد، دادگاه نسبت به رد دعوی اقدام و از رسیدگی در ماهیت پرونده خودداری می‌نماید. البته مطرح شدن این موضوع در حقوق بین‌المللی بدان سبب بوده که از حیث تاریخی حکام با دولت‌ها یکی پنداشته می‌شود. امروزه نیز حکام دولت‌های خارجی از مصونیت کامل، حتی نسبت به اعمالی که در صلاحیت شخصی خودشان انجام می‌دهند، برخوردارند (Michael akehurst, 1987:111). ولی این امر به لحاظ اقتضانات زمان دچار

^۱ در این دعوی دو نفر از اتباع آمریکایی به نام‌های *Greenham, mcfaddon* مدعی مالکیت بر کشتی *Schooner* بودند که این کشتی بنا به فرمان ناپلئون ضبط شد و امپراطور فرانسه با نقض قواعد حقوق بین‌المللی مدرن و بدون صدور حکم از دادگاه دزدی دریایی فرانسه نسبت به ضبط آن اقدام نموده است. و کشتی پس از آسیب دیدگی در دریای آزاد جهت تعمیر به لنگرگاهی در فیلادلفیا آورده شد و شخصی بنام *Dennis Begon* مدعی مالکیت بر آن بود و خواسته خواهان‌ها این بود که کشتی در اختیار آن‌ها قرار گرفته تا نسبت به تعمیر آن اقدام نمایند.

^۲ *the schooner Exchange v.mcfoddon and others(11.u.s.116) cranch 116;3l.Ed.287.February.1812.*

تعدیل شد دولت‌ها قائل به مصونیت محدود شدند^۱ در سطح منطقه‌ای، کنوانسیون اروپایی مصونیت دولت^۲ و پروتکل الحاقی آن ۱۹۷۲ و قبل از آن نیز در زمینه خاص یعنی کنوانسیون بروکسل برای یکسان سازی قواعد خاص مربوط به مصونیت کشتی‌های دولتی در ۱۹۲۵ تصویب و بین دول عضو لازم‌الاجرا گردیده‌اند لکن کنوانسیون که در سطح جهانی تهیه و حاوی رویکرد جامع و فراگیر در باب مصونیت قضایی دولت‌های حاکم از اعمال صلاحیت دادگاه‌های خارجی است (محمدحسین رضائی قوام‌آبادی، رحمت‌الله فرخی، خدیجه جوادی شریفی، ۱۳۹۲: ۷۲) همانا کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان است که دولت جمهوری اسلامی ایران^۳ نیز آن را تصویب کرده است.^۴ اغلب حقوق‌دانان معتقد هستند که قاعده مصونیت به صورت یک قاعده عرفی در آمده است (علیرضا ظاهری، ۱۳۸۳: ۱۲۰). که دیوان بین‌المللی دادگستری در رأی صادره در پرونده مصونیت قضایی بین آلمان و ایتالیا آن را مورد تأیید قرار داده (Germany v. Italy, icJ, 2012:53). برخی از کشورها مانند آمریکا، انگلستان، کانادا، استرالیا، پاکستان، سنگاپور، آفریقای جنوبی قوانینی را در زمینه مصونیت قضایی به تصویب رسانده و به شکل قانون داخلی در آمده است که مطابق این قوانین اصل کلی بر مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آن‌ها است که ماده ۵ کنوانسیون اخیرالذکر چنین رویکردی را اتخاذ نموده است و کنوانسیون نیز بر این مبنا بنیان شده است.

قاعده کلی بر برخورداری دولت و اموال آن از مصونیت در قبال صلاحیت قضایی دولت دیگر بوده و طبق مقررات کنوانسیون این قاعده کلی دارای چندین استثنا بوده که^۵ و در بخش سوم کنوانسیون به آن‌ها تصریح شده است و حاصل سازش فرضیه‌های مطروحه گوناگون که در خصوص مبانی مصونیت بود.

^۱. restrictive immunity

^۲. شورای اروپا برای تهیه کنوانسیون اروپایی مصونیت دولت و پروتکل الحاقی آن گروهی از کارشناسان دولتی با نظارت کمیته حقوقی تعیین نمود و در ۱۶ می ۱۹۷۲ جهت امضای دولت‌های عضو در بازل سویس مفتوح گذاشته شد. تا توسط وزرای دادگستری طی یک کنفرانس امضا شود. امروزه کشورهای آلمان لوزامبورگ، بلژیک، اتریش از اعضای این کنوانسیون هستند.

^۳. دولت جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۷۸ با اعمال حق شرط به ترتیبات موضوع بند ۲ ماده ۲۷ کنوانسیون آن را تصویب نموده تا چنانچه اختلافات ناشی از تفسیر و اجرای آن از طریق مذاکره حل و فصل نشد قابل ارجاع به دیوان بین‌المللی دادگستری نباشد.

^۴. طبق ماده ۹ قانون مدنی، معاهدات بین‌المللی در صورت تصویب در حکم قانون هستند و این کنوانسیون هنوز به علت اینکه تعداد کشورهای تصویب کننده به حدنصاب ۳۰ کشور نرسیده است، لازم‌الاجرا نگردیده است.

^۵. اعلام رضایت به اعمال صلاحیت، مشارکت در روند رسیدگی در نزد دادگاه، توافق قبلی طرفین، معاملات تجاری، قراردادهای استخدام، دعاوی مربوط به مالکیت، تصرفات یا استفاده از اموال، مالکیت فردی و صنعتی، عضویت در شرکت‌ها و نهادهای جمعی دیگر از استثنائات قاعده مصونیت هستند که دولت نمی‌تواند به مصونیت استناد کند.

مخالفین بر این اعتقاد هستند که اصل بر عدم مصونیت است و مطابق مقررات بین‌المللی دولت‌ها صرفاً در موارد خاص از مصونیت برخوردار هستند (Hafner Gehrard lange leanor, 2004:51) از جمله این استثنائات که در ماده ۱۲ کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آن‌ها بدان تصریح و مقرر گردیده است؛ «یک دولت در نزد دادگاه دولت دیگر که به نحوی در یک دادرسی مربوط به جبران خسارت مالی ناشی از فوت یا صدمه به شخص یا خسارت به اموال عینی یا از بین رفتن آن به علت فعل یا ترک فعل که ادعا شده است قابل انتساب به آن دولت است ذیصلاح است چنانچه آن فعل یا ترک فعل کلاً یا بخشی از آن در قلمرو آن دولت دیگر رخ داده باشد و چنانچه عامل فعل یا ترک فعل در زمان ارتکاب فعل یا ترک فعل در آن قلمرو حضور داشته باشد، نمی‌تواند به مصونیت از صلاحیت استناد نماید مگر اینکه دولت‌های مربوط به گونه‌ای دیگر توافق نموده باشند. «این ماده بیانگر سه نکته دارای اهمیت است که باید مورد توجه قرار گیرد. اول اینکه خسارت مورد نظر در اینجا خسارت مادی و محسوس است و شامل خسارت‌های معنوی^۱ نمی‌شود. زیرا در اغلب موارد جبران خسارت معنوی توسط دولت، مخالف با نزاکت بین‌المللی و حاکمیت دولت‌ها تلقی می‌شود. دوم اینکه فعل یا ترک فعل منجر به صدمه و خسارت، باید در سرزمین دولت مقر دادگاه رخ داده باشد. سوم اینکه در مورد عدم مصونیت قضایی دولت در قبال جبران خسارت شخصی و خسارت وارده به اموال هیچ گونه تفکیکی بین اعمال تصدی^۲ و اعمال حاکمیتی^۳ وجود ندارد (Ian, Brownli, 2008:335). قانونگذار در تعریف امور حاکمیتی آن را شامل اموری می‌داند که تحقق آن موجب اقتدار و حاکمیت کشور است و منافع آن بدون محدودیت شامل همه اقشار جامعه گردیده و بهره‌مندی از این نوع خدمات موجب محدودیت برای دیگران نمی‌شود.

مبحث سوم - قابلیت اعمال استثنای عدم مصونیت در خصوص دعاوی زیست محیطی

داشتن مسئولیت قهری دولت در برابر شبه جرم‌های ارتكابی آن، بدین نحو تبیین می‌شود که دولت می‌بایست، مسئول جبران خسارت ناشی از رفتار خود در سرزمین دول دیگر باشد چرا که هر زیانی می‌بایست جبران شود و هیچ ضرری نبایست، جبران نشده باقی بماند و به همین دلیل، مصونیت دولت غیرقابل توجیه می‌نماید (محسن عبداللهی میر شهینز شافع، ۱۳۸۲:۷۱) شبه جرم‌های ارتكابی دولت خارجی

^۱. (moral damage) هر چند عدم توجه به خسارت‌های معنوی نامطلوب است چرا که به لحاظ ایجاد درد و رنج یا لطمه به شأن و حیثیت و آبروی افراد و صدمات روحی به آن‌ها مستحق دریافت خسارت هستند چه بسا برای برخی از افراد جلب رضایت مهم‌تر از پرداخت مبلغی به عنوان خسارت مادی باشد. مثل تأیید متخلفانه بودن عمل، عذرخواهی، و نیز پرداخت مبلغی به عنوان خسارت که تشفی خاطر زیان‌دیده یا بازماندگان را فراهم خواهد کرد.

^۲. jure gestations

^۳. jure Imperii

که منجر به ورود خسارت به اشخاص حقیقی یا حقوقی می شوند را باید در زمره اعمال غیر تجاری دولت‌ها به حساب آورد اما بر خلاف اعمال تجاری که دارای مبانی ارادی می باشند (علی ویس کرمی، ۱۳۸۸: ۴۹) هر چند به اعتقاد برخی از نویسندگان تعدادی از قواعد حقوق بین الملل که حاکمیت یک دولت را بیشتر محدود می کنند بحث انگیز و مسئله ساز هستند از جمله این‌ها معیار پرداخت خسارت در قبال مصادره اموال با مالکیت خارجی تئوری مصونیت محدود تضمین یک دولت به اینکه در قلمرو خودش هیچ صدمه‌ای به محیط زیست دولت‌های دیگر وارد نیاید با رعایت شرایط و در صورت منطقی بودن یک دولت می تواند بر اشخاص و اموال خارج از صلاحیت سرزمینی اعمال صلاحیت کند (John f. Mourphy, 2004: 23). لذا همان گونه که در مباحث قبلی در خصوص آثار فرامرزی آلودگی زیست محیطی بیان شد این اقدامات منجر به آسیب بدنی، اتلاف اموال یا تخریب محیط زیست در سرزمین یا مناطق تحت کنترل کشور دیگر می گردد و همان طور که در علم حقوق مورد پذیرش حقوقدانان بالآخر در حقوق جزا است (مسعود مظاهری، ۱۳۹۲: ۲۳)، چنانچه مقدمات ارتکاب یک فعل یا ترک فعل در یک کشور آغاز و نتیجه در کشور دیگر حاصل شود.^۱ دادگاه‌های کشور اخیرالذکر که نتیجه در آنجا بروز نموده است، صلاحیت رسیدگی به موضوع را دارند. که اداره کل حقوقی و تدوین قوانین قوه قضاییه در پاسخ به سؤال مطروحه، راهکاری ارائه داده است که، دادگاه تحقیقات مقدماتی را آغاز و دلایل را که شامل استماع شکایت شاکی، بررسی گزارش مأمورین انتظامی و یا سایر دلایل لازم است را جمع آوری نموده تا اقدامات تعقیبی ادامه یابد.^۲

با عنایت به اینکه هر جرمی ضمن دارا بودن جنبه عمومی، واجد جنبه خصوصی نیز است. در صورتی که مدعی خصوصی همان کسی که ضرر و زیان ناشی جرم را مطالبه می کند، که طبق قانون آئین دادرسی کیفری در تمام موارد بزه دیده^۳ به تبع اقدام دادستان در دادگاه کیفری رسیدگی کننده به جنبه جزایی

^۱. ماده ۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۲/۱ مقرر می دارد: "هر گاه قسمتی از جرم یا نتیجه آن در قلمرو حاکمیت ایران واقع شود در حکم جرم واقع شده در جمهوری اسلامی ایران است.

^۲. نظریه ۷۰۰۷۳-۷/۲۶-۵/۱۳۷۵ اداره کل حقوقی و تدوین قوانین قوه قضاییه

^۳. ماده ۶۶ قانون آئین دادرسی کیفری مقرر می دارد سازمان مردم نهادی که اساسنامه آن‌ها در زمینه... محیط زیست... می توانند نسبت به جرائم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم کنند و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند تبصره ۱- در صورتی که جرم واقع شده دارای بزه دیده خاص باشد کسب رضایت وی جهت اقدام مطابق این ماده ضروری است چنانچه بزه دیده طفل، مجنون، یا در جرائم مادی سفیه باشد. رضایت ولی یا قیم یا سرپرست قانونی او اخذ می شود. اگر ولی یا قیم یا سرپرست قانونی خود مرتکب جرم شده باشد. سازمان مذکور با اخذ رضایت قیم اتفاقی یا تأیید دادستان، اقدامات لازم را انجام می دهند. تبصره ۲- ضابطان دادگستری و مقامات قضایی مکلف اند، بزه دیدگان جرائم موضوع این ماده را از کمک سازمان‌های مردم نهاد مربوط آگاه

دادخواست ضرر و زیان بدهد و یا اینکه این دادخواست را مستقلاً به دادگاه تسلیم نماید (مصطفی تقی زاده انصاری، ۱۳۷۴:۵۱)، لذا دادگاه‌های حقوقی دولت متبوع زیان‌دیده صلاحیت رسیدگی به این دعوی حقوقی را خواهند داشت.

نکته دیگری که از حیث عملی حائز اهمیت فراوان است، آن است که کشور مسئول، یعنی همان کشور منشأ آلودگی زیست محیطی، نمی‌تواند مدعی گردد، آن اقدامات را در راستای اعمال حاکمیت خود انجام داده تا با استناد به آن از بار مسئولیت رهایی پیدا کند، یا مدعی عمدی نبودن آن شود هر چند در ابتدا این استثنا بدین منظور پیش‌بینی گردید، تا شرکت‌های بیمه از پرداخت غرامت به ادعای مصونیت عامل فعل زیانبار که در حوادث رانندگی با وسیله نقلیه منجر به صدمات بدنی یا اتلاف اموال طرفه نروند، ولی در حال حاضر به اعتقاد حقوقدانان (wolf rodriger, 1981:325) در تفاسیر به عمل آمده از مواد کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان قلمرو ماده ۱۲ کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان به حدی وسیع است که شامل آتش‌سوزی، ضرب و جرح عمدی و حتی ترورهای سیاسی نیز می‌گردد (yearbook of ilc, 1991:45). لذا به طریق اولی استناد به این ماده جهت جبران خسارت ناشی از آلودگی امکان‌پذیر است. عبارات مذکور در ماده ۱۲ کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان عیناً در ماده ۱۱ کنوانسیون اروپایی مصونیت قضایی دولت‌ها تکرار شده است. شبه جرم‌های ارتكابی دولت‌های خارجی در سرزمین دولت محل دادگاه در تئوری مصونیت محدود از زمره اعمال تصدی محسوب می‌شود که صرف‌نظر از قصد مرتکبین آن در صورت قابلیت انتساب به آن دولت‌ها صلاحیت محاکمه دولت محل ارتكاب شبه جرم را ایجاد خواهند کرد. به نحوی که استناد به اصل مصونیت قضایی دولت در آن فاقد وجهت حقوقی بین‌المللی است (محسن عبداللہی میر شهپیز شافع ۱۳۸۲:۷۷).

نتیجه‌گیری

با توجه به اینکه آلودگی زیست محیطی دارای ویژگی‌هایی مانند فرامرزی بودن، گستردگی و مشخص نبودن دقیق منشأ آلودگی یا تأثیر چندین عامل به‌طور همزمان در ایجاد آن است. نا معین بودن میزان تأثیر هر یک از آن‌ها ایجاد می‌کند دولت‌ها در این حوزه ورود پیدا کنند که در عین حال در زمینه پیشگیری نیز مؤثر خواهد بود. چرا که در صورت الزام دولت به پرداخت غرامت، به جهت اجتناب از پرداخت خسارت در موارد مشابه در آینده خواهد کوشید تا این وظیفه خود را به نحو احسن انجام دهد. با توجه به آنچه که گذشت، ویژگی فرامرزی بودن آلودگی زیست محیطی و اینکه خسارت‌های وارده بدون جبران باقی نماند، ایجاد می‌کند تا از ظرفیت موجود در مقررات بین‌المللی به گونه‌ای استفاده

کنند. تبصره ۳- اسامی سازمان‌های مردم‌نهاد که می‌توانند در اجرای این ماده اقدام کنند در سه ماهه ابتدای هر سال توسط وزیر دادگستری با همکاری وزیر کشور تهیه می‌شود و به تصویب رئیس قوه قضائیه می‌رسد.

شود تا زیان‌دیدگان آلودگی زیست‌محیطی بتوانند به حقوق خودشان در زمینه غرامت دست پیدا کنند. یکی از موانع در این زمینه قاعده عرفی مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان است که مانعی در برابر اشخاص برای طرح دعوی در دادگاه‌های دولت متبوع خود علیه دولت خارجی است. ماده ۱۲ کنوانسیون مصونیت قضایی دولت‌ها و اموال آنان این امکان را فراهم آورده تا با در نظر گرفتن ویژگی خاص خسارت ناشی از آلودگی زیست‌محیطی بتوان علیه دولت‌های خارجی مبادرت به طرح دعوی حقوقی نمود.

منابع:

- تقی زاده انصاری، دکتر مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، ناشر سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۴.
- رمضان‌قوام‌آبادی، دکتر محمدحسین، پیشگیری و سرکوب جرائم زیست‌محیطی در پرتو اقدامات سازمان‌های غیردولتی در نظام حقوقی ایران، مجله حقوقی دادگستری سال هفتاد و پنجم، شماره ۷۵، پاییز ۱۳۹۰.
- رمضان‌قوام‌آبادی، دکتر محمدحسین، فرخی رحمت‌الله، جوادی شریفی خدیجه، مصونیت قضایی دولت‌های خارجی در دادگاه ملی با عنایت به رأی دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه مصونیت صلاحیتی دولت، مجله حقوقی، شماره ۴۸، ۱۳۹۰.
- زمانی، سید قاسم، توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌المللی محیط زیست. مجله پژوهش، حقوقی سال اول، ۱۳۸۰.
- فلسفی، هدایت‌الله، صلح جاویدان و حکومت قانون دیالکتیک همانندی و تفاوت، ناشر فرهنگ نشر نو، چاپ اول، ۱۳۹۰.
- قاری سید فاطمی، سید محمد، حق حیات، مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۱-۳۲ پاییز و زمستان ۱۳۷۹.
- صوراسرافیل، محمود، اقتباس معنای مزایا و مصونیت در حقوق بین‌المللی تأملی بر تعاریف و مفاهیم، مجله حقوقی شماره ۲۵، ۱۳۷۹.
- عبدالهی محسن، شافع میرشه‌بیز، مصونیت قضایی دولت در حقوق بین‌المللی، ناشر معاونت پژوهش تدوین و تنقیح قوانین و مقررات ریاست جمهوری، چاپ اول تابستان، ۱۳۸۲.
- ظاهری، علیرضا، تأثیر قانون صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران و قانون مبارزه با تروریسم ایالات متحده آمریکا، مجله حقوقی، شماره سی‌ام، ۱۳۸۳.
- ویس کرمی علی، آرای دادگاه‌های آمریکا علیه جمهوری اسلامی ایران در پرتو حقوق بین الملل، ناشر پژوهشکده تحقیقات استراتژیک، چاپ نخست آذر ۱۳۸۸

قوانین:

۱. قانون اساسی
۲. قانون مدیریت خدمات کشوری

- Brownli, I. (2008). **principles of public international law**, 7th Edition, OXFORD university press.
- Jensen, David. Halle, Silia. (2006) **protecting the environment during armed conflict**, first published by united nations environment programmer .
- k.bakan,Ernest. (2005) the state immunity controversy in international law private suits aganist sovereign states in domestic courts,springer berlin heiderg.
- Ebecca m.Brats, Pies-Russel, A.miller (2006) trans boundary **Harm in international law**, lessons from the smelter arbitration, Cambridge university press.
- Barboza, Julio. (2011) **the environment Risk and liability In International law**, martinis nijHoFF publishers LEIDEN Boston .
- Rowet,Perer **the obligation of state and 7International law to protect members of Its own armed Forces during armed Conflict or occupation** ,year book of International Human Tara in law volume 9
- Kiss.A., Shelton, p. (1991) **international environmental law transnational publisher, inc.**
- Akehurst, Michael. (1987) **modern Introduction to international law**, 6th Edition, 1987, Cambridge university press.
- Werner Meng, **Reparation for wrongful acts**, encyclopedia public international law to states responsibility of states international law on municipal law publisher Elsevier science publisher B.v.p.
- Agenda 21, chapter8, **Integrating environment and Development In Decision making**
- The schooner Exchange v.mcfoddon and others(11.u.s.116) cranch 116;31.Ed.287.February.1812.
- Year book of,ILC,1969.volume I.
- Legality of the threat or use of nuclear weapons advisory opinions.1996.icj.Repoets .Germany v. Italy, 2012, ICJ Report